

מבנה בתי הכנסת בתימן והמחלוקות בהם

מציאות החיים בתימן והבנת המנהגים וההלכות

גדולי רבני תימן, כמו הרב עמרם קורח והרב יוסף קאפח זצ"ל, תיארו בספריהם את חיי היהודים בתימן ואת בתי הכנסת בעיר צנעא, ואין ספק כי ספריהם הם מן החשובים ביותר שנכתבו עד היום לתיאור חיי היהודים בתימן. בעשרות השנים שחלפו מאז, נכתבו ספרים רבים וחשובים, ובהם תיאור של נושאים מיוחדים על חיי קהילה זו או אחרת, לרוב תיאור חיי מחבר הספר, משפחתו וקהילתו. נוסף על אלה, נתפרסמו ספרים חשובים על חיי היהודים בתימן מנקודות מבט שונות. כמו כן נתפרסמה האנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, ובה תיאור 2600 היישובים בתימן שחיו בהם יהודים, כולל פירוט מיקומו הגאוגרפי של כל יישוב, שמות המשפחות שחיו בו, גודל הקהילה, ההיסטוריה היהודית של הקהילה, מנהגי הקהילה ועוד. באנציקלופדיה הושם דגש על תיאור הקהילות ופחות על חיי הפרט של היהודים.

אולם עדיין יש צורך וחיובות רבה לתאר את חיי היהודים בכל רחבי תימן, תוך פירוט חיי היהודים בכל יישוב לעצמו בהשוואה ליישובים אחרים, תיאור של הריאליה ביישובים שחיו בהם יהודים, כגון: באיזה בתים גרו, מה גודלם, כמה חדרים היו בבתים, ממה בנו את הבתים, מה היה סדר היום בכל בית ומשפחה, מה נהגו לאכול בכל יום, תיאור הלבוש והתכשיטים, ממה התפרנסו, פעילות הבנים והבנות, משחקי ילדות, הלימודים אצל המארי, החינוך בכלל, עד כמה הכו ההורים את ילדיהם, גיל הנישואין, הנישואין והגירושין, עד כמה היה נפוץ המנהג לשאת שתי נשים, חיי המשפחה, מספר בתי הכנסת, עד כמה היו ויכוחים בהם, תיאור המקוואות, בתי העלמין בתימן, בניית מצבות וסימון קברים, תמותת תינוקות ואנשים בתימן, יחס המוסלמים ליהודים, גזרת היתומים, עדויות אישיות על אסלום יתומים, אמונות טפלות ועין רעה ועוד שאלות רבות הקשורות לתחומי החיים. מיזם זה יכלול גם תיאור אישי של היהודים בקהילות הרחוקות ביותר, שעד כה לא זכו לתיאור, כמו קהילת יהודי נג'ראן בגבול תימן-סעודיה.

והנה ניתן לבשר לציבור הרחב כי בשנים אלו נערך אחד המפעלים הגדולים והחשובים ביותר בתיעוד חיי כל היהודים בתימן, תיאור משווה ומקביל של כל

הקהילות. מפעל זה מכונה בשם הזמני: "פרויקט תיעוד חיי היהודים בתימן – ראיונות הצלה".¹

את היזמה החלה עמותת "אעלה בתמר" בתל אביב בראשות מר ישראל קיסר ומר שלום סרי. במשך כחמש עשרה שנה, החל משנת תשנ"ז (1997) ועד היום, ביצעו כמאה מתנדבים מטעם העמותה ראיונות עם כ-1000 זקנים וזקנות מיוצאי תימן למחוזותיה, המתארים את חיי היהודים בעירם ובמשפחתם. המסרנים נשאלו שאלות פרטניות שבתשובות עליהן מצוי מידע שלא יסולא בפז.

הראיונות עם המסרנים עסקו בשני תחומים מרכזיים: תיאור אישי מפורט ביותר של חיי היהודים בתימן; תיאור העלייה וראשית ההתיישבות בארץ ישראל הן ביישובים החקלאיים הן ביישובים העירוניים.²

לאחר מחקר שנמשך כשלושים שנה, שבמסגרתם יצאו לאור שלושת החיבורים הקשורים זה לזה, שתי האנציקלופדיות לחכמי תימן ולקהילות היהודיות בתימן, כולל מפת היישובים היהודיים בתימן (כל אנציקלופדיה בשני כרכים), ו"מחקרים בסידורי תימן" (בארבעה כרכים), נותר בידי חומר גולמי רב ועצום על חיי היהודים בתימן, ואני רואה במיזם החדש של עמותת "אעלה בתמר" מעין סגירת מעגל מבחינתי, פרויקט רביעי, ובו השלמה של תיאור חיי היהודים בתימן, המתמקד בעיקר בחיים האישיים של היהודי בתימן מיום לידתו ועד פטירתו או עלייתו לארץ והתיישבותו אם במושב אם בעיר.

מיזם זה מתאר בפרוטרוט עד כמה שניתן את חיי היהודים בתימן סמוך לעלייה הגדולה לארץ. כל הראיונות נעשו בארץ, וכמעט ככולם מדובר במרואיינים שנולדו בתימן. חלק קטן מן הראיונות הם של ילידי הארץ או בעלי תפקידים הקשורים ישירות להתיישבות הראשונה של התימנים בארץ. הראיונות עוסקים בתיאור חמישים השנים

1 מאמר זה הינו פרק מן המיזם חדש, "תיעוד חיי היהודים בתימן - ראיונות הצלה", הנערך בשנים הללו בשיתוף עם עמותת "אעלה בתמר" והמכון לחקר חכמי תימן, ומבוסס על ראיונות עם 1000 מזקני תימן, העומד לצאת לאור, אי"ה, בשנה הבאה. שמו הזמני של המיזם, "פרויקט הצלה", הוא משום שמדובר בתיעוד של זקני העדה שנולדו בתימן על חיי היהודים בתימן, שהיה צורך להזדרז לראיין אותם מהר ככל האפשר עקב גילם המתקדם. לצערנו, חלק גדול מן המרואיינים הלכו לעולמם בשנים האחרונות במהלך העבודה על המיזם.

2 לפני כשנתיים פנו אליי ראשי עמותת "אעלה בתמר" בהצעה להשתתף במיזם זה. נענית להצעה זו בשמחה, מכיוון שבשתי האנציקלופדיות שכתבתי בשנים האחרונות, ראייתי כאלף מזקני תימן בעיקר בשני התחומים של חכמי תימן ושל הקהילות היהודיות. לא רציתי לעסוק אז בתיאור חיי היהודים בקהילות משתי סיבות עיקריות: ראשית, לא רציתי להתפרס על חומר רב שהיה עשוי להקשות עליי לסיים את שני המיזמים הללו, ולכן העדפתי להתמקד בתחום אחד בכל פעם; שנית, תיעוד חיי היהודים הוא היסטורי בעיקרו, ואני העדפתי להתמקד יותר בחקר התחום התורני, כגון כתבי היד התימניים של סידורי התפילה, חכמי תימן, מסורת תימן בהלכה ובמנהג וכדומה.

האחרונות שלפני העלייה הגדולה לארץ, דהיינו המחצית הראשונה של המאה העשרים בתימן, ובעיקר השנים הסמוכות לעלייה לארץ ישראל, וכן על העלייה והקליטה בארץ מיום הקמת המדינה, דהיינו במשך כמאה שנה. חלק מן הראיונות עוסקים בנושאים חשובים ביותר שעדיין לא נכתב עליהם בפירוט, כגון תיאור התיישבות עולי תימן בכפר השילוח בירושלים (סילואן) וגירושם משם מפי אנשים מבוגרים שהיו אז ילדים, וכן עדויות על חיי הילדות בעיר ירושלים לפני הקמת המדינה ועוד. עדויותיהם של חלק מן המרואיינים חשובות ביותר, כיוון שהם המרואיינים היחידים בנושא זה. כך למשל בספרו של הרב שלום מנצורה שבעריכתי, "עליית מרבד הקסמים", יש פרק על יהודי נגראן, יישוב בצפון הרחוק ביותר של תימן, שבזמנים מסוימים היו חלק מסעודיה ובחלק מן הזמן היו קשורים לתימן, ובעיקר לצעדה שבצפון תימן. בספר יש תיאור על קשייהם של יהודי נגראן בעלייה הגדולה לארץ. אף חסרים פרטים הרבה על חיי היהודים בנגראן עצמה. והנה במיזם חשוב זה יש תיאור מפי אחד המרואיינים על חיי היהודים ביישוב זה.

תיאור ההיסטוריה וחיי היהודים חשוב ביותר להבנת תהליכים ואירועים, עד כדי כך שבלעדיהם לא ניתן להבין אל נכון אירועים, התנהלות של היהודים ואף מנהגים, הלכות והליכות ותופעות הקיימות עד היום בקרב יוצאי תימן.

אני מבקש להדגים את הדבר במספר דוגמאות, ובעיקר להתמקד באחד הנושאים שאני עוסק בהם במיזם הנוכחי החדש, **ריבוי בתי הכנסת בתימן ומידת המחלוקת בהם**, והוא למעשה משלים היבט אחד במיזם הקודם שיצא לאור לפני כשנה וחצי, "מחקרים בסידורי תימן". להלן דוגמאות אחדות:

א. מנהג אכילת בשר בשלושת השבועות ובשבעת ימי האבל

מנהג בני תימן לאכול בשר בשבעת ימי האבל ובשלושת השבועות שבין שבעה-עשר בתמוז לבין תשעה באב, ימי בין המצרים, ואסור לאכול בשר רק בסעודה המפסקת, כדין הנזכר במשנה ובתלמוד. כלומר, התימנים אינם מחמירים כמו אחיהם הספרדים והאשכנזים לאסור אכילת בשר מראש חודש אב. ונשאלת השאלה: מהו ההסבר למנהג זה?

מי שאינו מכיר את המציאות בתימן, לא יכול לדעת את התשובה לשאלה זו או הוא עלול להסביר תופעה זו בהסבר לקוי או בהסברים מנותקים מן המציאות, כמו הטענה שאני שומע לעתים קרובות, שהתימנים מקילים מאוד, ופעם אף שמעתי טענה הזויה, שכביכול התימנים אינם מתאבלים מספיק על חורבן בית המקדש.

לדעתי, ההסבר למנהג זה קשור בראש ובראשונה במציאות החיים של היהודים בתימן. במהלך כאלף הראיונות שראיינתי זקנים וזקנות מעולי תימן על החיים בתימן

במסגרת העבודה על האנציקלופדיה לחכמי תימן ולקהילות היהודיות בתימן, למדתי לדעת כי ברוב היישובים בתימן לא היו דגים חיים, כיוון שרוב היהודים בתימן ישבו במרכז ארץ תימן, על פי רוב ביישובים שבראשי ההרים. ליד יישובים אלו לא היו נהרות, ולכן היהודים לא עסקו בדיג ולא הכירו כמעט את הדגים החיים. אבי מורי, ר' חיים זצוק"ל, סיפר לי כמה פעמים שבעירו, העיר סוד שליד העיר עמראן שמצפון לצנעא, ראה רק פעמים אחדות דגים שהובאו לעיר מעדן או מחודידה, והיו אלה דגים מיובשים מלוחים. הוא לא ראה מימיו דגים חיים בתימן. בעבודה על מיזם זה קיבלתי חיזוק לדבר. רק מעטים מן המרואיינים סיפרו שהיה ליד היישוב שלהם נהר ושהיו נוהגים לדוג בו ולאכול דגים טריים.

משמעות הדברים היא שרוב יהודי תימן כמעט ולא אכלו דגים, לא דגים חיים ולא דגים מלוחים מיובשים. זאת, בשונה מיהודי בבל וצפון אפריקה ומצרים, שהתפריט שלהם כלל הרבה מאוד דגים, שלא לדבר על יהודי אירופה, שחיו ביישובים רבים סמוך לנהרות וימים והדיג היה מצוי בהם.

זאת ועוד. בתפריט של המטבח המזרחי כמעט ואין מבשלים מאכלים חלביים, למעט בישולים קלילים, כמו הסאמנה או הזום וכדומה בתימן, ואף היום אני שומע מפי רבים מיוצאי צפון אפריקה שאין להם בבתיהם סירים חלביים. זאת מכיוון שלא היו להם מקררים, אף שמדובר במדינות חמות יחסית, ולא הייתה דרך לשמור שום מאכל ליותר ממספר שעות בלא קירור. מציאות חיים זו גרמה למטבח התימני להיות מוגבל מאוד, שהצטמצם לבישולים לא חלביים, לפיתות ומאפה, קטניות וירקות ופירות, וכן בשר שמבשלים אותו ביום השחיטה, וכמובן בלא דגים, בשונה מעדות המזרח האחרות.

אשר על כן, כיוון שתקנת חכמים לאסור אכילת בשר כזכר לחורבן היא רק בסעודה המפסקת, ולא בשלושת השבועות, וכן שאין איסור לאכול בשר בשבעת ימי האבל,³ לא מצאו חכמי תימן הצדקה להחמיר דווקא בעניין האוכל בימים האלו, והתירו את מה שמותר ואסור את מה שאסור מצד הדין, ולא נהגו להחמיר יותר ממה שקבעו חז"ל, שכן מה יאכלו בשלושת השבועות של ימי בין המצרים אם אין דגים כתחליף, וכי יאכלו בהם רק קטניות וירקות ומאפים? ! הדבר לא מציאותי, ולכן לא נהגו להחמיר בזה.⁴

³ לא מצאנו איסור מפורש לא בתלמוד ולא בהרמב"ם ולא בשולחן ערוך. ואדרבא, מוכח מבבלי ברכות יז ע"ב, ומועד קטן כג ע"א, שרק באונן אסרו. וראה שו"ת שואל ונסאל, יורה דעה, חלק ג, סימן רכב.

⁴ אמת שבארץ ישראל בכמה מקומות הסעודות בבתי אבלים נראות כמו סעודות שמחה, לא עלינו, וציבור רב מוזמן לסעוד בהן עם האבלים ולאכול בשר. וכבר נשאלתי על תופעה זו פעמים רבות, בעיקר על ידי סטודנטים בהרצאות. ויש להשיב על כך. אכן התופעה היא מוגזמת לעתים, אך אינה מתארת את המצב כפי שהיה בתימן, כיוון שבתמן אכלו בשר בשבעת ימי האבל רק האבלים וכמה קרובים שבאו לנחם אותם מן העיר או מחוץ לעיר. זכינו בעזר ה' להתבסס כלכלית בארץ ישראל ולחיות באחת מן המדינות החזקות ביותר בעולם מבחינה כלכלית, והעושר הכלכלי, יחסית למדינות אחרות, גורם לכך שהאבלים מכבדים את המנחמים, ומכיוון שהם מכניסי אורחים, חשוב להם לכבד את אורחיהם בארוחה מלאה, מה גם שחלק מן

מכל מקום, בלי הבנת המציאות שחיו בה היהודים בתימן לא נוכל להבין את מנהג אכילת בשר בשבעת ימי האבל ובשלושת השבועות בקרב יוצאי תימן.

ב. בשרעב לא קבעו סעודה ולא בירכו ברכת המזון כל השנה

במסגרת כתיבת שתי האנציקלופדיות והמיזם החדש, התוודעתי לשתי תופעות מיוחדות בכל אזור שרעב:

א. הקהילות בשרעב ובכל מחוז תעזו היו קטנות במיוחד, כמה משפחות יהודיות בכל כפר. אפילו בעיר תעזו, עיר המחוז של דרום תימן, חיו רק 20 משפחות יהודיות.⁵

ב. בנפת שרעב ובמחוז תעזו לא היו קובעים סעודה על הלחם בכל השנה, ולכן גם לא בירכו ברכת המזון, ולא היו עושים זימון לא בשלושה ולא זימון בעשרה כל השנה. את התופעה ואת משמעויותיה הסביר לי רואי מרגלית מבית אל. הוא סיפר לי שבשרעב היה קיים מנהג מיוחד במינו, לשיר פיוט בליל הסדר על החיטה דווקא. ונשאלת השאלה: מה ראו יהודי שרעב לשיר שיר על החיטה דווקא בליל הסדר, כשהלילה עמוס במצוות ובמנהגים רבים?⁶

ההסבר שלו הוא כך. בכל איזור שרעב שבדרום תימן לא גידלו חיטה או שעורה, ולכן כל השנה לא אכלו פת, ולא היו מצוי באזור חמשת מיני דגן, שרק להם תיקנו חכמים ברכה מיוחדת על הפת, נטילת ידיים, ברכת המזון וזימון. לכן, כל השנה אכלו יהודי שרעב פת העשויה מדורה, שאינה בכלל חמשת מיני דגן. לפי ההלכה, אין קביעת סעודה באכילת לחם מקטניות או מדגן שאינו מחמשת המינים, ולכן לא יכלו לקבוע סעודה ולברך ברכת המזון ולא לזמן כל השנה. לעומת זאת, חובה מדין תורה לאכול בליל הסדר כזית מצה, וחכמים הוסיפו עוד כזית מצה לכורך, ולכן בליל הסדר עשו יהודי שרעב מאמץ עליון להשיג חיטה, כדי לצאת ידי חובת מצוות אכילת מצה. ומכיוון שאכילת מאפה מחיטה היה כה נדיר בשרעב, נהגו לשיר על החיטה בליל הסדר.

גם במיזם הנוכחי של תיעוד זקני תימן, קיבלתי חיזוק לעובדה שיהודי שרעב לא אכלו כל השנה פת העשויה מחמשת מיני דגן.

המנחמים באים ממקומות רחוקים. ומאחר שכוונתם טובה, אני רוצה ללמד עליהם זכות, אף על פי שאני סבור שיש לצמצם את התופעה הזאת.

5 אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, עמ' 598 (להלן: אנציקלופדיה לקהילות).

6 אני מודה לו על כך. כבן ליוצאי שרעב, רואי ערך והוציא לאור את הסידור "תפילת החדש" כמנהג שרעב. בסידור זה נעזרתי רבות בסדרת הספרים "מחקרים בסידורי תימן". מסידור זה למדתי כי אף בתוך הקהילות של שרעב היו מנהגים שונים.

ג. ריבוי השוחטים בתימן

במסגרת הראיונות הרבים, נתוודעתי למציאות של ריבוי שוחטים בתימן ביחס לעדות אחרות. אף בעשרות השנים הראשונות להקמת המדינה, עדיין היה מספר השוחטים רב בקרב יהודי תימן, ורק בשנים האחרונות מספרם הולך ופוחת עקב שינוי תנאי החיים בארץ בהשוואה לתימן. הנתונים שיש בידי מלמדים שבכל משפחה מורחבת (חמולה) היה שוחט אחד לפחות ושגיל הלומדים שחיטה היה על פי רוב 16–17. ונשאלת השאלה: מה פשר התופעה של ריבוי שוחטים?

לדעתי, ההסבר לדבר קשור למציאות החיים בתימן. רוב יהודי תימן חיו בקהילות קטנות שיש בהן עד עשר משפחות יהודיות עקב צורכי הפרנסה. ב-119 יישובים מכלל 985 היישובים שחיו בהם יהודים סמוך לעליית התימנים ב"מרבד הקסמים", הייתה משפחת אחת של יהודים. ברובם המוחלט של היישובים בתימן, 563 מכלל 985 יישובים, ב-57% מהם, חיו פחות מעשר משפחות יהודיות, וב-201 יישובים חיו פחות מעשרים משפחות יהודיות.⁷ נתון חשוב ביותר הוא: רוב מוחלט של יהודי מרכז תימן חיו בכפרים ובערים הנמצאים בראשי ההרים. לזה יש להוסיף את העובדה שלא ניתן לשמר בשר במקרר כבזמננו, ולכן היו חייבים לבשל את הבשר מיד לאחר השחיטה. לעתים היו מייבשים בשר לאכילה בדרך.

משמעות הדברים היא שהצורך לאכול בשר מדי יום חייב הימצאות שוחט מקומי בכל כפר או עיר. הטופוגרפיה במרכז תימן מלמדת שלעיתים קרובות שני כפרים שהם קרובים מאוד בקו אווירי, הם רחוקים זה מזה הרבה, בגלל הצורך לרדת מהר אחד ולעלות להר אחר בשטח הררי גבוה ותלול, מהלך שלוש או ארבע שעות הליכה. לכן לא ייתכן שכל אימת שביקשו לאכול בשר עוף או בקר ללכת זמן כה רב לחפש שוחט. לכן, ילדים שהמארי הבחין שהם כישרוניים לימדו אותם את הלכות שחיטה כדי להסמיכם לשחוט לבני המקום. ואת הכישרוניים במיוחד הכשירו להיות רבנים.

העיסוק בלימוד התורה היה רב, וכבר בגיל קטן, למד כל ילד את פרשת השבוע ואת התרגום, שלוש מגילות וכדומה, ונמצא שכל אדם, ואפילו המון העם, היה מלא תורה ומצוות וידע לקרוא בתורה.

ד. האם היה ריבוי בתי הכנסת ועד כמה היו ויכוחים בהם?

ד"ר דני בר מעוז, שעסק בתיאור פלגנותם ומחלוקתם של יהודי תימן, הקדיש פרק שלם בספרו למחלוקות בין יהודי תימן בבתי הכנסת.⁸ מתיאוריו בספר ניתן ללמוד שהוא סבור שיהודי תימן הרבו להתווכח בכלל ובבתי הכנסת בפרט. בפרק השמיני של ספרו,

7 ראה במבוא לאנציקלופדיה לקהילות, עמ' כו-לד.

8 בספרו "יקוב הדין את ההר", רחובות תשס"ה, פרק שני, עמ' 71-100.

"מעשה אבות סימן לבנים", הוא מתאר חלק מן המחלוקות שהיו בארץ בקרב עולי תימן ואת חוסר האחדות ביניהם. בפרק "אחרית דבר", הוא מתאר באופן שלילי ביותר את התימנים. וזה לשונו:⁹

מול התימני הנחמד, שקווים לדמותו שרטטתי בהרחבה במבוא לספר זה, עולה ומבצבצת דמות של יהודי נסער, וכחן, בוטה ומתלהם, עקשן ומרדן, המקדש בחייו הציבוריים לא אחת את המימרה "יקוב הדין את ההר".

ונשאלת השאלה: האמנם יש הצדקה להכליל את התימנים בתיאורים שליליים שכאלו? לנו נראה שלא. ואמנם בהמשך בר מעוז מסייג במעט את דבריו. וזה לשונו:¹⁰

אשוב ואדגיש כי מחלוקות בבתי כנסת, פנייה לערכאות הגויים, תחרות על השררה, תוקפנות מילולית ופיסית ומחלוקות הלכתיות נוקבות ומפלגות – לא ייחדו את אורחות חייה של קהילת תימן בלבד, והיו נחלתן של קהילות ישראל במרוצת כל הדורות. אלא שכנגד הדימוי המיתולוגי של 'התימני הנחמד', שהצטייר כלפי הסביבה החיצונית, בולטת מאוד מידת ההתלהמות ששיקעו יהודי תימן במחלוקותיהם, ובחושפם קווי אופי של דווקנות, חוסר נכונות לפשרה ודפוסי התנהגות חמולתית/שבתית, הרחיקו לכת במחלוקותיהם עד כדי פלגנות של ממש.

ולסיום אציין כי אותן מידות של דווקאות וחוסר נכונות לוותר ולהתפשר, שהיו לרועץ לבני תימן במחלוקותיהם ובפלגנותם, הן שהיו למקור כוחם לעמוד בפני פגעי הגולה ומצוקותיה. על אף הפיזור הדמוגרפי העצום ולמרות ההשפעה החברתית-תרבותית של הסביבה המוסלמית, לא התקיימה דינמיקה של התבוללות, ונראה כי העקשנות הטבועה באופיים של יהודי תימן עמדה להם לדבוק בדתם, ולשמר באופן מופלא מסורות ומנהגים שלא נשתמרו בגלויות אחרות.

כלומר, הוא מתאר את יהודי תימן בתכונות שליליות אלא שגם בשלילה אפשר למצוא נקודות זכות, ההיבט חיובי של שמירת המסורת בגולת תימן.

לצד סקירת המחלוקות בתימן על ידי בר מעוז וניתוח המקורות הראויים לציון, אני רוצה להסתייג מן המסקנות העולות ממחקרו בהקשר לבית הכנסת ולהציג דעה אחרת. אני רוצה להתמקד רק בנושא בית הכנסת, כיון שהוא חלק מן המיזם החדש, "תיעוד חי

9 שם, עמ' 269.

10 שם, עמ' 270.

היהודים בתימן", וגם בגלל שעסקתי הרבה במנהגי התפילה, ופרק זה משלים את מחקרי.¹¹

אני מסכים עם קביעתו שבעבודת מחקר "לא היה מקום לייפות את המציאות ההיסטורית ולשים את העקוב למישור",¹² שהרי חובה לתאר את המציאות כפי שהיא, אבל יחד עם זאת אין להפריז במסקנות כמו שעשה.

לדעתי, שני תחומים אינם מדויקים במסקנותיו. התחום הראשון הוא הנתונים הסטטיסטיים הלוקים בחסר במחקרו. כך למשל הוא כותב:¹³

קורותיהם של חלק מבתי הכנסת של צנעא משקפים את תרבות המחלוקת, המתגלה תדיר בדפוס התנהגותם של יהודי תימן ולא כאירוע חד-פעמי. למרות שאין בנמצא רצף של תעודות על קורות בתי-הכנסת, הרי די בחומר הקיים כדי לשרטט כרוניקה מתמשכת של מחלוקות, שחלקן נתארכו מספר דורות, גלשו לעימותים חריפים, כללו גידופים והרמות ידיים, ולא באו לידי פתרון אלא רק לאחר שהתברר עניינן בערכאות הגויים והדבר גרם לחסרון כיס ניכר לבעלי הדין.

בפרק השני של ספרו, "מחלוקות על הבעלות ועל הזכויות לשרת בקודש", הוא מתאר בהרחבה את הוויכוחים שהיו בבתי הכנסת, ומפרט ארבעה בתי כנסת בצנעא ותשעה בתי כנסת מחוץ לצנעא שהיו בהם ויכוחים על בעלות וזכויות.¹⁴ בפרק "מחלוקות על הכיבודים",¹⁵ הוא מפרט 6–7 מקרים ומעיר בצדק רב על ההגזמה בתיאורו של אברהם ערוסי בדבר מחלוקת יהודי תימן בבתי הכנסת. בפרק "דקדקנות בהגייה ובהטעמה",¹⁶ הוא דן בהרחבה במספר קטן של ויכוחים, לא כולם מחלוקות ממש, אלא ויכוחים בענייני הלכה. עוד הוא כותב שריבוי מספר בתי הכנסת הוא עדות לפלגנות ולחוסר גיבוש בעדה.¹⁷ הוא מזכיר את דעת הר"י קאפח, המצדיק תופעה זו, כיוון שמדובר ברצון המתפלל להרבות לעלות לקרוא בספר תורה ולהיות שליח ציבור, מה שנמנע ממנו לעשות בבתי כנסת גדולים. נראה שבר מעוז אינו מקבל את הסברו של הר"י קאפח, וטוען שהוא מבקש לעדן תופעה שלילית.

11 בשלב המחקר על עבודת הדוקטורט שלו, התקשר אליי בר מעוז וסיפר לי על מחקרו. אמרתי לו שאין הנושא מוצא חן בעיניי, מפני שלא רצוי לחקור דווקא נקודות התורפה של התימנים ולשבור את תדמיתם החיובית של כל אדם בכלל, ובפרט את בני עדתנו, כשאין הכרח בדבר, ובעיקר כשהמציאות אינה תומכת במסקנותיו.

12 "פתח דבר", עמ' 14.

13 שם, עמ' 74.

14 שם, עמ' 72–88.

15 שם, עמ' 88–94.

16 שם, עמ' 94–97.

17 שם, עמ' 99.

אם נסכם את הממצאים החשובים המפורטים בפרק זה, נלמד שמדובר ב-20–30 בתי כנסת שהיו בהם ויכוחים ומחלוקות. והעיקר, בר מעוז אינו מציין בחיבורו כמה בתי כנסת היו בתימן, ומה אחוז בתי הכנסת שהיו בהם מחלוקות.

האמנם רבו יהודי תימן והתווכחו בבתי הכנסת הרבה? האם 20–30 ויכוחים במשך כמאתיים שנה בכל בתי הכנסת ברחבי תימן, שמספר היישובים שחיו בהם יהודים הוא 985, הם מספר רב?¹⁸ ועוד, האם המריבות והויכוחים בבתי הכנסת של תימנים בארץ ישראל הם הרבה או מעט?

ד"ר שרונה עמוסי-תם דוחה את מסקנתו של בר מעוז. וזה לשונה:¹⁹

כשם שאני למדה על חומרת המחלוקת אצל יהודי תימן, באותה מידה אני מסתייגת מהניסוח וההגדרה של 'תופעת המחלוקת' כייחודית לקהילת בני תימן. מקריאה בספר ומהתעמקות בכתובים מתקבל הרושם כי המחלוקת הומצאה ע"י קהילת בני תימן, ולא היא! אין המחלוקת תופעה ייחודית לעדת בני תימן ואינה נחלתם הבלעדית. הרוצה ללמוד מהי מחלוקת יהלך בשדה המוקשים בתלמוד, והמעוניין לדעת מיהי 'אם המחלוקת' יסתפק בתוצאותיה של המחלוקת בין מתנגדים לחסידים הנמשכת מזה כמה דורות וידועה בחומרת תוצאותיה. מחלוקת המפלגת את העם ועושה אותו כרות כרות, כאילו לא נתנה תורה אחת לכולם, ונראה כי יש חלילה שתי תורות. החמורה מבין תוצאותיה של מחלוקת זו היא הימנעות הנישואין של אלו לאלו, שאין לך פילוג גדול מזה [...] לפיכך ניסוח הגדרת המחלוקת כ'תופעה' אצל יהודי תימן קשה עלי במיוחד.

אף אני דוחה את מסקנתו, ואני מבקש להיכנס בעובי הקורה ולבדוק נתונים חסרים אצל שני החוקרים. במסקנות של בר מעוז, קשה בעיניי על סמך מה קבע כי 20–30 מחלוקות בבתי הכנסת בכל רחבי תימן הם הרבה? ואולי הם מעט מאוד בהתחשב במספרם הרב של בתי הכנסת שהיו ברחבי תימן?

לדעתי, מסקנתו מבוססת על חוסר נתונים בדבר מספר בתי הכנסת בתימן. ספרו של בר מעוז, שיצא לאור בשנת תשס"ה, מבוסס על עבודת הדוקטור שלו שנכתבה קודם לשנה זו, לפני שפרסמתי את האנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן בשנת תשס"ה, וסביר מאוד שלא היה מודע לנתונים שבאנציקלופדיה.

18 אנציקלופדיה לקהילות, עמ' לב.

19 במאמרה "יקוב הדין את ההר – מחלוקת ופלגנות בקהילת יהודי תימן", אפיקים קטט–קל (129–130), שבט תשס"ח, עמ' 8–10.

כאשר יושלם המיזם החדש בעזרת השם ויצאו לאור הספרים המבוססים עליו, נוכל לקבל תמונה מדויקת על מספר בתי הכנסת בתימן ועל מספר הוויכוחים והמריבות שהיו בהם. זהו אחד הנושאים החשובים שנדרש בהם במיזם החדש. מעיון במאות הראיונות, עולה שלא היו בתי כנסת רבים בתימן ולא היו הרבה מחלוקות בבתי הכנסת בתימן, בניגוד למסקנותיו.

ואולם אף מן הנתונים שפרסמתי באנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן ופרסומים אחרים, ניתן להסיק מסקנות חשובות שיש להן היבט משמעותי ביותר בנושא זה, וניתן לקבל תמונה די כללית, הסותרת את מסקנותיו.

כדי להסיק אם היו בתי כנסת רבים בתימן, יש לבדוק את הנתונים ולדעת מהי ההערכה הכללית לגבי מספר בתי כנסת שהיו בתימן.

להלן הנתונים העיקריים העולים מן האנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן:

העיר הגדולה ביותר שחיו בה יהודים בתימן היא העיר צנעא, שחיו בה 5–6 אלפים יהודים לפני העלייה הגדולה לארץ ישראל, ויש המעריכים אף יותר. לפי ממוצע של 5 נפשות בכל משפחה, מדובר ב-1000–1200 משפחות יהודיות. סמוך לעלייה לארץ ישראל, היו בצנעא 23 בתי כנסת,²⁰ בית כנסת אחד לכל 43–52 משפחות.

בקהילה היהודית השנייה בגודלה בתימן, בעיר רדאע, שחיו בה כ-350 משפחות, היו 9 בתי כנסת, כלומר בית כנסת אחד לכל 39 משפחות.²¹

הקהילה השלישית בגודלה בתימן, קהילת ד'מאר, שחיו בה 200–300 משפחות, היו בה 7 בתי כנסת, בית כנסת לכל 36 משפחות (14).²²

בקהילות הגדולות האחרות נמנו כמאה עד 130 משפחות יהודיות בכל עיר, ובהן בית כנסת אחד או שניים בלבד: בעמראן 2 בתי כנסת, אחד לקהילת הדרדעים ואחד בנוסח שאמי; בעיר שבאם 2 בתי כנסת בערך, אחד ליוצאי צנעא ואחד לקהילה המקומית; ביישוב אכמת בני מנצור בית כנסת אחד בלבד; ביישוב רצ'אי בית כנסת אחד.

20 את פירוט בתי הכנסת סמוך לעלייה, תיעדו: הרב עמרם קורח, בספרו סערת תימן, עמ' קעה–קעז; הר"י קאפח, בספרו הליכות תימן עמ' 65; והר"י צובירי, בסידור כנסת הגדולה, עמ' 12–14. באנציקלופדיה לקהילות, עמ' 270, נכתב שבשנת תקכ"ג (1763), היו 14 בתי כנסת, ובשנת תרי"ט (1859) היו 20 בתי כנסת. לפרטם של דברים ראה שם.

21 אנציקלופדיה לקהילות, שם, עמ' 544.

22 שם, עמ' 158.

בעיר מנאכה, שגדלה מאוד בעשרות השנים שלפני העלייה הגדולה לארץ, וחיו בה סמוך לעלייה הגדולה 100–130 משפחות, היו 3 בתי כנסת: בלדי, דרדעי ומעורב.²³

ניתן להבחין שבערים הגדולות ביותר בתימן, כשהיו הבדלי נוסח או אורח חיים, הקימו בית כנסת נוסף. כך בצנעא, כך בעמראן וכן בשבאם ובמנאכ'ה. אך בשני המקומות שהייתה אחידות בנוסח התפילה, אכמת בני מנצור ורצ'אי, היה בית כנסת אחד למאה משפחות.

ממוצע של בית כנסת אחד לכל 45–100 משפחות הוא סביר ביותר, ואינו נראה לי מספר מוגזם המלמד על ריבוי בתי כנסת עקב ריבוי מחלוקות או ויכוחים. ומאחר שמדובר בשמונה הקהילות היהודיות הגדולות ביותר בתימן, ובהם 48 בתי כנסת לאוכלוסייה גדולה שמנתה 2200 משפחות מתוך 14658 משפחות בכל רחבי תימן, כלומר 15% מכל היהודים בתימן, בית כנסת אחד בממוצע לכל 46 משפחות, הוא מספר סביר ביותר.

בחלוקה לקבוצות יישובים, ניתן לראות שהיו 563 יישובים מתוך 985 יישובים שחיו בהם פחות מ-9 משפחות,²⁴ וברור שבחלקם הגדול לא היו בתי כנסת. הדברים מתיישבים עם הראיונות שקיימתי. מעדויות רבות הנמצאות גם במיזם החדש, עולה שברבים מן היישובים שחיו בהם 1–4 משפחות יהודיות לא היה מניין.

ב-119 כפרים הייתה משפחה יהודית אחת בכל יישוב.²⁵ ב-103 כפרים חיו 2 משפחות יהודיות בכל אחד, וב-57 כפרים חיו 3 משפחות יהודיות, סך הכל 279 יישובים. ברובם המוחלט של יישובים אלה לא היה בית כנסת ביישוב, והיו מתפללים במניין רק בחגים ובקצתם גם בשבתות. בחלק מהם, שהיו קרובים זה לזה במרחק של תחום שבת, היו מתקבצים יהודים משניים או שלושה כפרים לצורך תפילת שחרית

23 שם, בערכים המתאימים. הנתונים הללו מקבלים חיזוק בעדויות בראיונות. לא כללתי בממוצע זה את שני היישובים הגדולים ביותר סמוך לעלייה, העיר עדן, שחיו בה כ-600 משפחות, והיישוב שיח' עת'מאן, שחיו בו סמוך לעלייה הגדולה כ-200 משפחות, כיוון שמספר רב של יהודים ממקומות אחרים בתימן שהו בהן באותן שנים בדרכם לעלות לארץ ישראל. בשיח' עת'מאן, כמעט כל היהודים היו בדרכם לארץ, ובעיר עדן חלקם הגדול של העולים שהה בה כמה שנים בהמתנה לקבלת אשרות עלייה. לא רציתי בשלב זה לפרט את היישובים הגדולים הבאים אחריהם ברשימה, שחיו בהם למעלה מחמישים משפחות בכל יישוב, גם משום שאינם משנים את התמונה העולה מכאן. כך למשל בעיר סדה חיו סמוך לעלייה 87 משפחות ושני בתי כנסת (אנציקלופדיה לקהילות, עמ' 390), וביישוב אלצ'אהרה חיו כ-60 משפחות ושני בתי כנסת (שם, עמ' 461).

24 שם, עמ' לד.

25 כדי להמחיש במעט את ההרגשה של משפחה יהודית אחת החיה בכפר מוסלמי נביא אחת מן העדויות. אישה דרשה מבעלה לעבור לגור ביישוב גדול יותר, מפני שנמאס לה לגור בכפר שאין בו אפילו חברה יהודייה אחת, והיא אף איימה להתגרש מבעלה אם לא יענה לבקשתה.

ומוסף בשבתות ובמועדים. מעדויות שיש בידי עולה שהיו כפרים שהתארגנו למניין רק במועדים הגדולים: פסח, סוכות, ראש השנה ויום הכיפורים.²⁶

ברוב הקבוצה שבה המספר הגדול ביותר של יישובים בתימן, 563 מתוך 985 יישובים שחיו בהם יהודים לפני העלייה הגדולה מתימן לארץ ישראל, היו פחות מ-9 משפחות בכל יישוב, ועל פי רוב היה בכל יישוב רק בית כנסת אחד. מספר בתי הכנסת בכפרים אלו היה תלוי במספר היהודים בכל אחד מהם.

אני משער שסמוך לעלייה הגדולה מתימן היו 700–800 בתי כנסת בכל רחבי תימן, ובכל מקרה לא יותר מ-985 בתי כנסת, כמספר היישובים שחיו בהם יהודים. מצד אחד, היו מספר בתי כנסת ביישובים הגדולים, ומצד שני היו ב-279 יישובים פחות משלוש משפחות יהודיות בכל יישוב, ולא היה בהם לא בית כנסת ולא מניין לתפילה בכל יום. לכן נהגו להתאסף יהודי כמה כפרים יחד לתפילה במניין רק בשבת ובחגים להתפלל במקום זמני.

בכל מקום שנהגו שני מנהגים ביישוב, בעיקר שאמי ובלדי, הוקם בית כנסת לכל נוסח, אם היו די מתפללים. התופעה של הקמת בית כנסת שאין בו מניין קבוע, רק לשם השררה והכבוד, לא היה נפוץ בתימן, בניגוד לתדמית העולה משיחות עם אישים שונים מפני שהמצב הכלכלי הקשה בתימן לא סייע לעשות זאת. אמנם היו יישובים אחדים שהיה בהם בית כנסת על אף שלא היה בהם מניין, אך אין בהם ללמד על הכלל. ושמא נבנו בהם בתי הכנסת כשהיה מניין ואחר כך הידלדלה האוכלוסייה, או שבית כנסת זה שמש גם כפרים נוספים כדלעיל.

זאת ועוד. לידי ולידי מוזיאון יהודי תימן בבני-ברק שבניהולי הגיעו וממשיכים להגיע מאות מסמכים בכל תחומי החיים בתימן, וכמעט לא מצאתי בהם מסמך הקשור לסכסוך בבית הכנסת. משפחת עמרם מקריית-אוננו מסרה לי כ-70 מסמכים הקשורים ליישוב מד'אב שבאזור אַנס שבמחוז ד'מאר, ובהם מסמכים העוסקים בבניית בתי כנסת ומקוואות, כתובות הרשאות לשחיטה, מכירת ספרים ועוד, ולא מצאתי בהם שום עדות לסכסוך בבית הכנסת. גם משפחת הצרוני מקרני שומרון מסרה לי עשרות מסמכים המתעדים את קהילת כוכבאן, ואף בהם לא מצאתי עדויות לסכסוך בבית הכנסת. כלומר, בניגוד לתדמית שמנסה ליצור בר מעוז, אין שום סימן או הוכחה כתובה שהייתה תרבות של מחלוקת בבתי הכנסת בתימן.²⁷

26 כלומר, בכפרים אלו לא התפללו במניין אפילו בשבתות. מן העדויות, ניתן ללמוד אף על מקרים משעשעים, כשתושבי כפר היו מעכבים במכוון באמתלאות שונות ומשונות יהודים שהודמנו למקום, כגון עניים שבאו לבקש צדקה או מלמדי תינוקות או סוחרים או יהודי שהגיע לחפש שידוך. האורחים לא הבינו בתחילה מה הסיבה לעיכובם, ורק בדיעבד נודע להם שעוכבו כדי שישלימו מניין בחג.

27 את המסמכים על קהילת יהודי מד'אב, פרסמתי בכתב העת אפיקים, "תיעוד קהילת יהודי מד'אב שבתימן", אפיקים, גיליון קל-קלא (130–131), תשרי תשס"ט, עמ' 58–62. המסמכים על קהילת יהודי כוכבאן

בר מעוז מעדיף לקבל את התיאורים הקשים והשליליים ביותר בעניין המחלוקת שהייתה בעיר צנעא במאה הי"ח על נוסח התפילה. כבר הארכתי מאוד לדחות את התיאורים הקשים הללו בדבר אלימות פיזית במסגרת המחלוקת הזאת, שהרי כל המקורות העוסקים בוויכוח הזה אינם מזכירים אלימות פיזית. וראוי לציין שכל התומכים בגישת בר מעוז מסתמכים על עדותו של ר' חיים חבשוש, אבל כבר הראיתי שם שחבשוש לא חי בזמן האירוע אלא כמאה וחמישים שנה מאוחר יותר, ועל כן עדותו היא לכל היותר עדות שמיעה, ואינה מקור מוסמך, במיוחד לאור העובדה שלא דייק גם בדברים אחרים.²⁸ אמת היא שהיה במאה הי"ח בעיר צנעא ויכוח גדול וחרף על שמירת המסורת בנוסח התפילה ומידת האיזון הראויה בין שמירת המסורת הקדומה לבין מסורת ספרד, אך היא הייתה מחלוקת אמתית לשם שמים, ובלהט הוויכוח נאמרו דברים חריפים, אך בשום אופן לא הייתה אלימות פיזית. לכן אינני רואה בוויכוח הגדול הזה מחלוקת, ועל אחת כמה וכמה שאין להפוך ויכוח זה ל"תרבות המחלוקת".

מספר בתי הכנסת בתימן – מסקנה

המסקנה העיקרית שלי מנתונים אלו היא, כי על אף התדמית שנוצרה לתימנים וההרגשה של חלק מבני עדת תימן שהיה ריבוי של בתי כנסת בתימן ושהיו בהם מחלוקות רבות, הדבר אינו נכון. מספר בתי הכנסת בתימן היה סביר בהתאם למספר היהודים בה ובהתחשב במנהגי התפילה או בהבדלי אופי של האנשים, יש שאהבו להתפלל בבית כנסת קטן ויש שאהבו להתפלל בבית כנסת גדול והמוני, כפי שקיימת תופעה זו בארץ.

מספר בתי הכנסת בארץ

עד היום לא נערך מחקר על מספרם המדויק של בתי הכנסת של התימנים בארץ ישראל, ואיני יודע אם מספר בתי הכנסת התימניים בארץ ישראל גדול יחסית ממה שהיה בתימן.

להערכת, בעשרים–שלושים השנים שלאחר הקמת המדינה, מספר בתי כנסת שהוקמו היה רב יותר ממספרם בתימן, והיה ריבוי זמני בהקמת בתי כנסת תימניים. להערכת, מגמה זו פסקה, ואני מזהה שבעשרות השנים האחרונות יש מגמה של צמצום מסוים בהקמת בתי כנסת תימניים.

ומסמכים רבים אחרים, שהגיעו אליי בעת האחרונה טרם פורסמו. מאות מסמכים פרסמתי בשתי האנציקלופדיות ובספריי, ובכל אלה נתקלתי רק במעט מסמכים העוסקים במחלוקות.
 28 בר מעוז, שם, עמ' 162–163. הארכתי להוכיח שאין יסוד לטענתו על האלימות שהייתה לכאורה בתימן בספרי חכמי ישראל שבתימן – רבי דוד משרקי, בני-ברק תשנ"ג, עמ' 19–24. גם תיאורו על התפשטות מנהגי ספרד בסידורי תימן אינו מדויק, וכבר הרחבתי לדבר בזה בארבעת הכרכים של מחקרים בסידורי תימן בני-ברק תש"ע.

לדעתי, שתי סיבות עיקריות לדבר, ערבוב קהילות במקום אחד והמגמה להעדיף קהילות גדולות יותר מבתימן. בתימן היה פחות ערבוב בין הקהילות, מפני שרוב היישובים היו קטנים, כפי שפירטנו לעיל. מן העדויות במיזם החדש עולה כי ברוב היישובים בתימן, לא היו הבדלים משמעותיים בנוסח התפילה או באופייה ושהיו ברוב היישובים הקטנים והבינוניים בתימן בתי כנסת משפחתיים, ורק אם היו ביישוב הרבה משפחות או שנהגו בהם שני נוסחי התפילה, הבלדי והשאמי, בנו עוד בית כנסת או בתי כנסת.

לעומת זאת, התיישבו עולי תימן בארץ ישראל ביישובים הרבה יותר גדולים מבתימן, וגם נאלצו לגור בסמיכות מקום עולים מאזורים שונים בתימן, עם הבדלי מנהגים ונוסח התפילה והמנגינות, ולעתים אף אורח חיים שונה, ולא עוד, אלא שהמגע עם בני עדות אחרות גרם לשינויים בשמירת המסורת, ועל כן הוקמו יותר בתי כנסת. לעתים קרובות, גרו בשכנות אנשים שהתפללו בנוסח שאמי, למשל, אך מאזורים אחרים בתימן, ואף בהם היו הבדלים גדולים, כגון מתפללים בנוסח השאמי מצנעא ומתפללים בנוסח שאמי משרעב, שאף על פי שלכאורה הנוסח שלהם שווה, היו ביניהם הבדלים גדולים.²⁹

נכון הוא, שתופעה חיובית זו, של שמירת המסורת, גרמה גם לתגובות שליליות של מאבקי שליטה וכבוד, ואף לביקורת גם בתוך העדה ובעיקר מחוץ לעדה.³⁰

ניתן לראות חיזוק להנחה שערבוב קהילות בארץ גרם להקמת בתי כנסת גם מן המצב החברתי במושבים התימניים, שבכל מושב שכולם היו מאזור אחד בתימן, היו פחות ויכוחים ומחלוקות פנימיות בהשוואה למושבים שהתיישבו בהם עולים מאזורים אחדים בתימן.³¹

כאמור, הריבוי היחסי בהקמת בתי כנסת תימניים בארץ היה זמני, שנמשך עד שהסתגלו עולי תימן למציאות החדשה בארץ, קיומן של קהילות גדולות יותר. לכן לדעתי, בעשרות השנים האחרונות, לאחר ההסתגלות למציאות בארץ, מספר בתי כנסת התימניים בארץ מתייצב. אף אני מתרשם שבעשרות השנים האחרונות כבר אין

29 עיין עוד בספרי מחקרים בסידורי תימן, א, עמ' 102–104, ושם הראיתי שלא היה נוסח אחיד של השאמי בתימן, ועל כן רבים ממתפללי השאמי בארץ החלו להתפלל בנוסח הבלדי רק בארץ מחוסר בתי כנסת או עקב המגע עם בני עדות אחרות ועוד. וראה עוד לעיל, הערה 4, שאפילו בשרעב היו הבדלי מנהגים בתפילה. וכל שכן שאם מדובר במתפללי שאמי של שרעב עם מתפללי שאמי מאזור ביצ'א או כל אזור אחר בתימן.

30 אף אני זכיתי ללעג רב בנושא זה מבני עדות אחרות, ואודה ולא אבוש, כי בצעירותי כסטודנט הייתי נבון מהערות ציניות אלו, אך לאחר המחקרים הרבים שלי בתחומים אלו, כשהבנתי את משמעות הדברים, הייתי נבון פחות והיה לי גם מה לטעון נגד הערות אלו, שלדעתי הן חיוביות בעיקרן.

31 לפרטים והרחבה ראה המיזם החדש.

מחלוקות ומריבות בבתי הכנסת התימניים יותר מבבתי כנסת של עדות אחרות, ואין הגזמה בבניית בתי כנסת תימניים.

כמי שחי כל חייו בעיר בני-ברק, ואף שימשתי חבר מועצת העיר בני-ברק בשתי קדנציות וחבר מועצת העיר קריית-אוננו, אני יכול להעיד על סכסוכים רבים יותר וחריפים ביותר עד כדי תיעוב ושנאה גם בעדות אחרות, ואולי אף יותר. ויכוחים ומחלוקות אלו הם על שררה: מי ישלוט בבית הכנסת, חסידים או ליטאים, מריבות בין חסידויות, מריבות בתוך החסידויות עצמן, מריבות בין אחים וקרובי משפחה ועוד. גבאי בתי כנסת סיפרו לי על מאבקים חריפים ביותר, כולל אלימות פיזית, המתנהלים מאחורי הקלעים על השליטה בבית הכנסת. שני בתי כנסת לא תימניים בבני-ברק נמצאים היום בהליכים משפטיים. בית כנסת שלישי לא תימני הנמצא בשכונתה היה בעבר בהקפאת בנייה שנים רבות עקב סכסוך משפטי שנמשך כחמש-עשרה שנה. מספר בתי כנסת נוספים נמצאים היום בהליכים בדין תורה או שהסתיימו בהם ההליכים לאחרונה בדין תורה, כפי שמקובל בציבור החרדי ועוד. יש ידיעות מוסמכות על כיבוי אורות באמצע תפילת בליל ראש השנה, סכסוכי ירושה רבים בין ילדי אדמורי"ם שהלכו לעולמם, עד כדי הקמת חסידויות חדשות ועוד. פעמים רבות לא הצלחתי להתפלל בבית הכנסת המשפחתי, כיוון ש"נידבו" אותי להשלים מניין בבית כנסת של עדה אחרת שלא הצליחו להשיג מניין לתפילה. מספר בתי הכנסת של עדות אחרות הוא עצום, וכל חוג או קבוצת אנשים מקימים להם בית כנסת, ויש הרבה "שטיבלים" בעיר. וכיוון שנושא הסכסוכים בבתי כנסת של עדות אחרות אינו מעסיק אותי במיוחד, ודאי לא מגיעות אליי כל הידיעות בדבר סכסוכים בבתי הכנסת של עדות אחרות, אף על פי שאני יודע בוודאות על קיומם.³²

אני יכול לקבוע חד משמעית כי בעשרות השנים האחרונות אין מחלוקות בבתי הכנסת התימניים יותר מבעדות אחרות. מן המידע שיש בידי עולה כי בעדות אחרות, ובעיקר בקרב האשכנזים, מספר הסכסוכים והמחלוקות המשפטיות רב יותר יחסית, לא פחות מאצל התימנים.

דומה כי בר מעוז הפריז בתיאור המקרים שהיו בתימן, אימץ את התיאורים החמורים ביותר, אף על פי שלעתים אין להם יסוד במקורות, ואף הפריז במסקנותיו, שכביכול יהודי תימן מרבים להתווכח ולריב בבית הכנסת. לא היו בידי כלים לבדוק את הדבר, ולהערכתו בר מעוז לא הכיר את המציאות המדויקת בתימן בנושא זה.

חלקנו מקבלים על עצמנו בלא כל הוכחה את התדמית השלילית שבני עדות אחרות, וחלק אף מאתנו יוצרים לעצמנו, שכאילו התימנים רבים ומתווכחים בבית הכנסת יותר מעדות אחרות. נכון שהדיונים וההערות על מנהגי התפילה או על הדיוק

32 לא באתי ללמד חובה על שום אדם אלא ללמד זכות, ולכן מטרת תיאור זה להבליט את העובדה שבבתי הכנסת התימניים הידועים לי אין מחלוקות בשנים האחרונות יותר מבבתי כנסת של עדות אחרות.

בקריאה בתורה הם רבים יותר, וההערות הנאמרות תוך כדי התפילה, בעיקר מתוך מגמה שידייק המתפלל או הקורא בתורה, ואף הוויכוחים מוחצנים ופומביים יותר, אך מספרם הכולל של הוויכוחים והמחלוקות אינו רב, ובוודאי שאינם מלמדים על תרבות מחלוקת או וכחנות לשמה. הרושם הרע הוא גם תוצאה של העובדה שחלק גדול מן ההערות נעשות לעתים בדרך גסה, בעיקר על ידי המון העם המבקשים להתבלט ב"ידיעותיהם", אך אין מדובר במחלוקת לשם מחלוקת, וכל שכן שאינן מחלוקות אמתיות דומות לאלה שהיו בתימן, שנמנעו לעתים מלהתחתן זה עם זה, כפי שפירטה אל נכון שרונה עמוסי-תם.

מיזם "תיעוד חיי היהודים בתימן – ראינות הצלה" עוסק גם בתחום הזה, ולראשונה ניתן יהיה לדעת בצורה מפורטת ביותר עד כמה שניתן כמה בתי כנסת היו בתימן ועד כמה התווכחו בבתי הכנסת. בשלב זה של המחקר, מבדיקת מאות עדויות עוד קודם לסיכום הרשמי, המגמה המסתמנת באופן ברור ביותר היא שלא היו מריבות רבות בתימן. דווקא דבריו של הרב קאפח זצ"ל, שנזכרו לעיל,³³ מדויקים יותר, וכי ריבוי בתי הכנסת אינו סימן לפלגנות אלא לרצון כל אדם להיות חזן או לעלות לתורה.

לי נראה שיש עוד סיבה לזה, והיא שמרנותם של יהודי תימן במגנינות ובמנהגים, שגם בר מעוז מזכיר אותה אך לא נתן לה את משקלה האמתי.

משמעות הנתונים לגבי ארגון הקהילות בתימן

לנתונים אלו ולהיסטוריה של היהודים בתימן יש חשיבות מרובה גם בעניין אחר, והוא הטענה שהתימנים בארץ אינם יודעים להתארגן ואינם מאוחדים, כפי שטען גם בר מעוז. אני שותף לטענה זו חלקית, ולדעתי התופעה הזאת קשורה מאוד למציאות החיים שהייתה בתימן, מפני שלפי הנתונים שהבאנו לעיל, ברובם המוחלט של היישובים בתימן לא הייתה למעשה קהילה יהודית אמתית במובן המקובל היום, מפני שב-563 יישובים היו פחות מעשר משפחות יהודיות בכל יישוב, ב-201 יישובים היו פחות מ-20 משפחות, וב-102 יישובים היו פחות מ-30 משפחות יהודיות, כאמור לעיל.

משמעות הדברים היא שב-88% מכלל היישובים בתימן חיו פחות מ-30 משפחות יהודיות, וזה רוב רובה של יהדות תימן. המצב הכלכלי בתימן הקשה גם הוא על המצב, וכל העיסוק העיקרי בתימן היה לדאוג לפרנסה, לעבוד כדי שיהיה מה לאכול ולא הרבה יותר מזה. מובן שבכל האזורים הללו לא הייתה שום פעילות קהילתית.

לכן, אין מקום לדבר על מוסדות קהילתיים או בתי ספר ברובם המוחלט של היישובים בתימן. מבדיקת הנתונים שבידי, הן באנציקלופדיות והן במיזם העדויות החדש, ניתן להסיק כי רק בערים הגדולות ביותר היה בית דין או משהו דמוי בית ספר,

ולעתים אף פעילות ממוסדת של עזרה לזולת וגמילות חסדים. ברובם המוחלט של היישובים בתימן, העזרה ההדדית וגמילות החסדים היו פעולות אישיות שנעשו ביזמת יחידים, ובעיקר של הדמות המרכזית בכל יישוב.

בהתאם לזה, מסקנתי ברורה. רובם המוחלט של יהודי תימן לא התרגלו לחיי קהילה מאות ואולי אף אלפי שנים, והדבר משפיע על האופי הקהילתי של יוצאי תימן בישראל עד היום. ואולם ראוי להדגיש שחוסר הרגל לחיים בקהילות גדולות אינו מלמד על תרבות של מחלוקת אלא על תהליכים ושלבים בהסתגלות לחיי קהילה.

לדעתי, ניתן לראות שהתופעה מתחילה להשתנות בשנים האחרונות, וכבר ניתן להבחין בצמיחתן של קהילות של יוצאי תימן מאורגנות יותר, ואף בתי כנסת גדולים ומפוארים יותר, וזהו כמובן שינוי לטובה. אך "אליה וקוץ בה". לצד התופעה הזאת, יש גם תופעות פחות חיוביות, כמו ריבוי הילדים שאינם יודעים לקרוא בתורה ולתרגם כהוגן, כיוון שהם מתפללים בבתי כנסת גדולים, ותורם לקרוא בתורה או לתרגם מגיע פעם בחצי שנה ולעתים גם שנה.³⁴ זאת בהתאם לתיאורו של ר"י קאפח, שבבתי כנסת קטנים יש יותר אפשרויות לכל מתפלל להיות חזן ולקרוא בתורה. בני דורנו, דור הילדים שגדלו בתימן או בשנים הראשונות להקמת המדינה, הרבו לעלות לתורה ולהיות חזנים.³⁵

אני רגיל לשמוע את הברדיחה שכל שני תימנים מקימים להם שני בתי כנסת, ואולם כמי שבדק את הדבר והשווה את מנהגם למנהג בני עדות אחרות, אני שומע אותן הערות גם על האשכנזים וגם על כל העם היהודי.³⁶

34 במסגרת המחקר, ביקרתי בהרבה בתי כנסת תימניים ולא תימניים, ובאחת הפעמים הרגשתי את ההבדל הגדול, כאשר התפללתי בבית כנסת תימני גדול מאוד ומפואר, ומטעמים מובנים לא אפרט היכן. בשחרית לתשעה באב קם לתרגם את ההפטרה "אסוף אסיפם" במנגינה המיוחדת לתשעה באב דווקא אדם מבוגר. כששאלתי מדוע לא תרגם את ההפטרה ילד, כמקובל במסורת תימן, ענו לי ששום ילד אינו יודע לתרגם את ההפטרה במנגינה המיוחדת. ללמדנו שבתי כנסת גדולים אינם ערוכה למצב טוב.

35 כאן המקום לספר מניסיוני אישי, כפי שחוויתי כילד שגדל בבני-ברק. כשהתפללתי עם כל בני המשפחה בבתי כנסת תימניים אחרים, לא הייתי עולה לתורה כל שבת, ואף לא הזדמן לי לתרגם הרבה, מפני שהיו הרבה ילדים ולעתים התרגום של הילדים בארץ נעשה טורח ציבור גדול, אבל מיום שהוקם בית הכנסת המשפחתי שלנו, הייתי עולה לתורה בכל שבת, לקרוא את השישי או את אחד המברכים משבעת הקרואים או לתרגם יחד עם כל ילדי המשפחה בלא יוצא מן הכלל. לא הייתה כמעט שבת שלא קראתי דבר מה בבית הכנסת. בכל שבת אחר הצהריים, היינו קוראים לפי התור את פירוש רש"י לתורה, ההורים היו קונים לנו פיוטים בכל חג ועוד. היינו כשבעה ילדים מבני המשפחה, ומטרת הקמת בית הכנסת המשפחתי הייתה שנוכל לקרוא בתורה ולתרגם את ההפטרה.

36 מפורסמת מאוד הברדיחה על יהודי שהיה חי לבדו באי מסוים, ושאלו אותו, למה הקים שני בתי כנסת באי, שהרי הוא חי לבדו באי. והוא ענה שהקים בית כנסת אחד להתפלל בו ועוד אחד שאינו נכנס אליו. באותה מידה אני שומע טענות דומות על הציבור הדתי, מדוע אינו מתאחד כדי להגביר את כוחו הפוליטי, ואני

הגדרת אופיים של יהודי תימן

התחום השני שאיני מסכים בו למסקנותיו של בר מעוז קשור להגדרת התופעה ולפרשנות.

בר מעוז קורא לוויכוחים על שמירת המסורת "עקשנות" ושאר הגדרות שליליות,³⁷ מונחים טעונים היבטים שליליים חריפים שיש בהם גם צד זכות, כפי שהוא מפרט, תכונה ששמרה על חיי היהודים בגלות.

להערכתו, בר מעוז החל את מחקרו זה מנקודת מבט שלילית, דעה קדומה בדבר קיומה של תופעה זו אצל התימנים. מספרם המועט של בתי הכנסת בתימן שמצא בהם עדות לסכסוך אין בו משום הוכחה לטענתו שהתימנים הרבו לריב בבתי הכנסת בגלל התכונות השליליות שמנה לעיל. כאמור לעיל, מאות ואף אלפי המסמכים מתימן שיש בידנו, שכמעט אין בהם מסמכים המעידים על מחלוקות בבתי הכנסת בתימן, סותרים את מסקנתו הקיצונית.

להפך. בוויכוחים בבתי הכנסת אין מדובר בדרך כלל בוויכוח לשם ויכוח ובעקשנות לשם עקשנות, שהיא תכונה שלילית, אלא בשמרנות גדולה, שהיא תכונה חיובית, תכונה של מי שמאמין בצדקת דרכו ואינו חושש מביקורת על המסורת שלו. יצר הוויכוח של יהודי בן תימן קשור באופיו השמרני, שאינו מוכן להתפשר על המסורת שקיבל מאבותיו, כגון: נוסח התפילה, הדיוק בקריאה בתורה, המנגינות וכדומה. השמרנות של יהודי תימן היא חיובית במהותה, שיש בה לעתים צדדים שליליים של ויכוח באמצע התפילה או לעיני כל הקהל, ולא דיון ענייני על ההתנהלות מעבר לשעות התפילה שלא בנוכחות כל הקהל, אלא הכל נעשה באמצע התפילה ובהרמת הקול. אך אסור לבלבל בין העיקר לטפל. צריך לזכור את העיקר, והעיקר הוא הרצון לשמר עד כמה שניתן את מסורת אבותינו.

זאת ועוד. בחלק מן הנושאים לא יעיל להתווכח ולדון לאחר התפילה, שכן מה יועיל הוויכוח על הגעייה בקריאה בתורה לאחר התפילה, לאחר שיהיו אנשים וילדים בבית הכנסת שיחשבו שהקריאה ששמעו היא המדויקת, ויזכרו אותה לעתיד, ולכן מעירים על כל טעות "בזמן אמת", כדי למנוע את התופעה של השרשת מה שנראה כשגיאה בעיני המעיר, ולמנוע את המצב שהתלמוד מבקש למנוע, כיוון ש"שבשתא כיון דעל – על". התופעה השלילית בעיניי היא רק בצורה שמעירים לקורא, ולא בעצם ההערה.

שומע טענות גם על המחנה הימני והשמאלי, מדוע אינם מתאחדים כדי להגביר את כוחם. טענות על חוסר אחדות ועל הקמת מוסדות מקבילים נשמעים לאו דווקא על התימנים.

37 לעיל, הערה 6, עמ' 270.

כמו כן, איני רואה שום היבט שלילי של פלגנות במחלוקת לשם שמים, כגון כיצד לשלב בין מסורת תימן הקדומה למנהגי שאר העדות. לכן, איני רואה שום היבט שלילי בהקמת בתי כנסת בנוסח בלדי בנפרד או בנוסח שאמי בנפרד או בנוסח הדרדעים, אם יש הצדקה לדבר מבחינת מספר המתפללים. מעולם לא היה נוסח התפילה אחיד בכל קהילות ישראל, ואיני רואה בזה שום פגם. לכן, ברור שטעות חמורה היא לתאר את הבדלי הנוסח כמחלוקת. זהו בלבול מושגים. הכל נוהגים להתפלל לשם שמים, וכל אדם מתפלל לפי נטיית לבו והמסורת שקיבל מאבותיו, ויש לכבד כל מסורת. לאורך כל הדורות, היו מחלוקות לשם שמים בנושאים רבים, ואין לראות בהם תופעה שלילית של רצון למחלוקת ופלגנות.

לוא האופי השמרני של היהודים בתימן, ספק אם היו שורדים את המציאות הקשה שחוו בתימן. כיצד הייתה יכולה משפחה אחת או משפחות אחדות של יהודים להתקיים בתוך עולם מוסלמי ולשמור על היהדות במשך אלפי שנים? וכיצד יכלו יהודי תימן לשמור על הדיוק בקריאה בתורה או בכל מסורת אחרת לולא שמרנותם? ולא עוד, אלא שיהודי תימן נחשבים כדייקנים ביותר בשמירת מסורותיהם, ובעיקר המסורת הלשונית שבפיהם, ואיך יהודי תימן הגיעו למצב מצוין זה אילולא השמרנות. מציאות זו הייתה ידועה לבר מעוז, והוא אף מציין זאת, אלא שלדעתי לא נתן למציאות זו את המשקל הנכון.³⁸

38 כדי להמחיש את הרצון לשמר מסורות עתיקות, אספר את סיפור משפחתי, משפחת גברא, בבני-ברק. נולדתי במעברת "זרנוגה" שברחובות (היום קריית-משה) בשנת תשי"ח (1958). כשהייתי בן חצי שנה, עברנו לגור בשיכון ה' בבני-ברק. תחילה התפללנו בבתי הכנסת התימניים האחרים בשיכון. לאחר מכן, שני דודי, ר' אברהם ור' שלום גברא, אחיו של אבא, הקימו עם אבי מורי ז"ל ודודי השלישי, ר' יחיא, בית כנסת משפחתי. את בית הכנסת הנהיג הדוד ר' אברהם ז"ל. בשנת תשמ"ג (1983) בהייתי סטודנט לתואר השני התחלתי את מחקרי על מהרי"ץ, מייסד נוסח הבלדי, כעבודת מחקר לתואר השני באוניברסיטת בר-אילן. לצורך המחקר סבבתי בארץ וביקרתי בבתי כנסת רבים ברחבי הארץ, ואף שאלתי פעמים רבות את דודי, ר' שלום גברא ז"ל, מדוע השקיע כסף ובנה יחד עם דודי ר' אברהם ז"ל בית כנסת למשפחה, הרי אינו לא מארי ולא מנהיג בית הכנסת ואינו רוצה שום תפקיד שיש בו כבוד או שררה. פעמים רבות נמנע מלענות לי, אך אחר ש"הצקתי" לו מתוך סקרנות עקב המחקר שעשיתי, התרצה וענה לי. תשובתו הייתה שהמשפחה רוצה שהילדים והנכדים במשפחתנו ישמרו את כל המסורות והמנגינות המיוחדות של המשפחה בתפילות ובקריאת המגילות, בתרגום ובכל התחום של תפילה ולימוד תורה, ולא חלילה לשם שררה וכבוד. שאלתי אותו, וכי מה היה חסר לנו כשהתפללנו בבית הכנסת של הרב שמעון צאלח ז"ל או של מרי שוכר חבשוש ז"ל או של מרי אהרון חמדי ז"ל או של הרב חדר או של הרב גורי? ותשובתו הייתה שבית הכנסת של גורי היה בנוסח השאמי, ואין זה מנהגנו, ושאר בתי הכנסת אמנם הם בנוסח הבלדי, אך יש הבדלים במנהגים בתפילה ובמסורת הקריאה בתורה ואף במנגינות בינינו לבינם. ניהלתי דיון נרחב עם דודי בעניין הקמת בית הכנסת המשפחתי. אודה ולא אבוש שבזמנו לא השתכנעתי מטיעונו והסבריו של דודי ר' שלום ז"ל. והדבר היה לפלא בעיניי, אך לאחר שהוצאתי לאור את האנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן בשנת תשס"ה, והתוודעתי לפיזור העצום של היהודים בתימן, הבנתי את הסברו של דודי. כל יהודי תימן מנו 70–80 אלף

בנתונים אלו, נס גדול עד מאוד הוא שעלה בידי יהודי תימן לשמור על יהדותם, ועל אחת כמה וכמה שהצליחו לשמר את הדיוק בתפילה, בלשון ובמנגינות. אני רואה במציאות הזו שקיבלנו בירושה מאבותינו, אנו בני הדור הצעיר, שנולד וגדל והתחנך בארץ, מתנה גדולה, ואני חושב שעלינו להצדיע לאבותינו ולאמותינו לאורך כל הדורות בתימן, על שהצליחו לשמר עבורנו נכסים יקרים אלו, שלא יסולאו בפז, בתנאים הקשים שחיו בהם בתימן.

אמת היא שחשתי לעתים אי נעימות בביקוריי הרבים בבתי הכנסת, כששמעתי לעתים ויכוחים חריפים על נוסח התפילה ועל המנהגים, אך לדעתי חלק ניכר מתופעה זו היא בעיקרה חיובית. יהודי תימן היו אנשי ספר, ולכן לא ויתרו בקלות על מסורתם ועל הדיוק בקריאה בתורה. לכן, הלהט להתווכח נובע מתוך רצון לקיים את המסורת המדויקת שקיבלו מאבותיהם. מובן שטוב היה אילו היו נמנעים הוויכוחים, וההערות היו נעשות בנועם ובעדינות, אך להערכת דווקא הלהט ו"הקנאות" הדתית היא חיובית ביסודה, והיא ששמרה על היהודים בתימן.

בביקוריי בבתי כנסת רבים של התימנים מכל הנוסחים, ובתי כנסת של ספרדים ואשכנזים, למדתי לדעת שהוויכוחים בבתי הכנסת התימניים על הקריאה בתורה או התרגום גרמו לכך שהמתדיינים החלו לפתוח ספרים להוכיח שהמסורת שלהם היא המדויקת, ובכך ויכוחים אלו עודדו את הלימוד. מה עדיף, שרוב המתפללים בבית הכנסת אינם יודעים להיות חזנים ושליחי צבור ואינם יודעים לקרוא בתורה, ומתוך כך אינם מעירים לאחרים או המסורת של בני תימן, שכמעט כולם יודעים להיות חזנים ולקרוא בתורה ומעירים אפילו על געיות או אם השווא נע או נח. אנו צריכים להעריך את העובדה שהוויכוחים בבית הכנסת הם לפעמים על רמת דיוק גבוהה ביותר של הקריאה בתורה. אין ספק שהמצב האידיאלי הוא שרק החזן יעיר על שגיאות, אך עדיף את המצב שבבתי הכנסת התימניים, שכמעט הכל יודעים לקרוא בתורה, והערות מלוות את הקורא.

כיוון שאני מרבה להתפלל בבתי כנסת אשכנזיים הן לצורך מחקר הן מטעמי נוחות זמניים, נתקלתי לא פעם בתופעה שלעתים מתפללים עשרות אנשים בבית הכנסת, כולל בחורי ישיבות, ואין להם מי שיקרא בתורה בימי שני וחמישי, ולא פעם מי שמציל את המצב הוא המתפלל התימני המזדמן. בבתי כנסת רבים "בעל הקורא" או הרב או החזן הוא תימני או אפילו הגבאי.

נפש ב-985 יישובים לפני העלייה הגדולה לארץ ישראל. 14-16 אלף משפחות יהודיות בכל רחבי תימן, 14-16 משפחות בכל יישוב. דהיינו, כל יהודי תימן מנו כמחצית מתושבי בני-ברק, המונה כ-160 אלף נפש. כשאני רואה כיצד אבותינו ו"הילדים" של אז, שגדלו בתימן או אף אלה שנולדו בארץ בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה ידעו היטב את המסורת התימנית במנהגים ובמנגינות, ואת המצב הפחות טוב של הילדים היום, אני למד להעריך יותר את אבותינו.

סגנון התפילה המיוחד של תימן

סגנון התפילה בעדות ישראל נבדל מעדה לעדה. המתפלל הפשוט בבית הכנסת התימני הוא המעורב ביותר בתפילה, ומעורבותו בתפילה גורמת לו בהכרח להיות שותף פעיל יותר בבית הכנסת ולהעיר בעת הצורך. לא ניתן לעודד את מעורבות המתפללים בתפילה ויחד עם זאת לדרוש מן המתפללים שלא להעיר כלום בתפילה. בבתי הכנסת האשכנזיים והספרדיים, המתפלל פסיבי יותר. כמעט אין תורנות של חזנות בין כל המתפללים, ואין תור לעלייה לקרוא בתורה, ולא רק לברך,³⁹ ולכן בקרב עדות אחרות פחות אנשים יודעים להיות חזנים ולקרוא בתורה.

לדעתי, סגנון התפילה של הספרדים מבוסס יותר על תפילת החזן, וסגנון התפילה של האשכנזים מבוסס יותר על תפילת הציבור בלחש, ותפקיד החזן בעיקר לסמן את קצב התפילה, ואילו סגנון התפילה של התימנים הוא בעיקרו השתתפות כל הציבור כמעט בכל מהלך התפילה, והוא מעורב בקריאה בקול ובמנגינה אחידה.

דוגמה לדבר היא קריאת שמע בקהילות ישראל. אצל הספרדים, החזן קורא כמעט את כל שמע בקול רם, ואצל האשכנזים כל הציבור קורא את שמע ישראל בלחש, והחזן קובע את המהירות וקצב התפילה, ואילו אצל התימנים כל המתפללים קוראים את שמע יחד בקול רם בקצב אחיד ובמנגינה קבועה.⁴⁰

המסורת התימנית ואופייה היא בעיניי האידיאלית ביותר, לשלב את כל המתפללים במסגרת התפילה להיות חזנים, לקרוא באופן אישי בתורה ולשלב כמה שיותר את הילדים במסגרת התפילה. לכן מעודדים את הילדים לתרגם את הקריאה בתורה, מעלים אותם לתורה בסדר קבוע לקריאת השישי כחלק משבעת הקרואים, מעלים אותם למפטיר ולהפטרה, מה שנהוג לאסור בעדות אחרות, מעודדים אותם להשתלב בלימוד ובקריאה כל אחד בתורו בשלוש מגילות בחגים ועוד. עידוד למעורבות גדולה של כל המתפללים במסגרת התפילה גורם לכך שהמתפללים מעירים יותר על טעויות.

לצערנו, בבתי הכנסת של עדות אחרות, רוב המתפללים אינם יודעים לקרוא בתורה, משום שלא הרגילו אותם לקרוא בתורה. הידיעה של כל אחד מן הציבור היא ידיעה

39 איני מתכוון לעלייה שבה המתפלל עולה לברך אך לא לקרוא בתורה בעצמו, אלא לעלייה וקריאה בתורה של העולה עצמו. אף איני מנסה חלילה ללמד חובה על בני עדות אחרות. מטרתי רק ללמד זכות על בני תימן, שהם אנשי ספר. אני יכול גם להעיד שלעתים אני מרגיש צורך גדול יותר להעיר על טעויות של הקורא בתורה בבית כנסת תימני מאשר על טעויות בקריאה בתורה בבית כנסת מעדה אחרת.

40 שני החלקים החשובים ביותר בתפילה הם קריאת "שמע", שהיא מדין תורה, ותפילת העמידה, תפילת "שמונה עשרה", שהיא מתקנת חכמים. כיוון שתקנת חכמים שיש לומר את תפילת העמידה בלחש ולאחר מכן החזן חוזר על התפילה בקול, הרי שבעמידה אין הבדל בין העדות. מאידך, בחלק החשוב, "שמע ישראל", יש הבדלים בין העדות באופן הקריאה, הבדל הממחיש את הגישה העקרונית של העדות בשיתוף הציבור בתפילה.

פסיבית בעיקרה. יש "בעל קורא", על פי רוב קורא מקצועי היודע לקרוא בתורה טוב יותר מכל מתפלל אחר. כמעט תמיד אין המתפללים יודעים מה להעיר לו. מאנשים רבים אני שומע שהפרשה היחידה שהם מכירים ויודעים לקרוא אותה היא פרשה אחת ויחידה, הפרשה שקראו אותה כבר המצווה שלהם. חלקם הזכירו את ההפטרה היחידה שקראו בחתונתם.

מציאות עגומה זו לא הייתה אצל התימנים. כמעט כל המתפללים התימניים למדו בילדותם אצל המארי והם יודעים היטב את הקריאה, ולרובם יש מסורת מדויקת בדרך כלל. במצב זה התברכנו, ויש להודות על כך.

זאת ועוד. בעדות אחרות הויכוחים הם בדרך כלל שלא בנוכחות הקהל, ומי שאינו מצוי בעניינים, חושב שאין בהן ויכוחים ומחלוקות. ולא היא. לזה יש להוסיף את היצר הטבעי שיש לרוב בני אדם לשררה ולכבוד, ואיני חושב שיהודי תימן נבדלים בזה משאר עדות. ההבדל העיקרי הוא רק בצורת הויכוח ובהערות באמצע התפילה, עקב הקפדה על מסורת הקריאה וההקפדה על הלשון במובן החיובי.⁴¹

סיכום

יש חשיבות עליונה לדעת את ההיסטוריה של תימן ואת המציאות שחיו בה היהודים, מפני שרק בדרך זו ניתן לדעת ולהבין הליכות ומנהגים הקיימים עד היום בקרב יוצאי תימן בישראל. לכן, אף גדולי חכמי תימן, דוגמת הרב עמרם קורח זצ"ל, הרב הראשי האחרון של תימן, והרב יוסף קאפח זצ"ל, מגדולי חכמי תימן בדורנו, כתבו ספרים בנושאים אלו.

מבדיקת הנתונים על תימן, ניתן להסיק לענייננו שתי מסקנות ברורות: הראשונה, שבתימן לא היה ריבוי של בתי כנסת, ממוצע של בית כנסת אחד לכל ארבעים ושש משפחות ביישובים הגדולים, הוא סביר בהחלט. רוב קהילות תימן היו מורכבות ממספר קטן של משפחות יהודיות, ואף בהן הוקמו בתי כנסת בהתאם לצרכים וליכולת. והשנייה, שלא היו ויכוחים ומחלוקות יוצאי דופן בבתי הכנסת בתימן.

לאחר ההתיישבות בארץ, הוקמו יותר בתי כנסת תימניים יחסי לתימן, עקב הרצון לשמר את מסורת האבות, בעיקר בשכונות שגרו בהן עולים מאזורים שונים בתימן, שכל אחד רצה לשמר את מסורת אבותיו. לדעתי, אף לא היו ויכוחים ומחלוקות לשם מחלוקת בתימן ובארץ באופן יוצא דופן. בארץ היו יותר ויכוחים על רקע שמירת המסורת בעיקר במקומות שהתיישבו בהם עולים מאזורים שונים בתימן.

41 כל נושאי המחקר והנתונים יידונו במפורט בספר שיתעד את המיזם החדש, אי"ה.

השררה והכבוד שרוב בני אדם לוקים בהם, אינם מיוחדים דווקא לבני תימן. גם נושא הבעלות על בתי הכנסת קיים בכל העדות, ואינו עניין מיוחד דווקא לבני תימן. מסורת תימן משמרת סגנון תפילה המעודד את כל המתפללים להיות שותפים בתפילה, כולל הילדים, יותר ממה שקיים בעדות אחרות, ולכן מעורבות המתפללים בהקפדה על הדיוק בתפילה רבה באופן טבעי. אם נסיף לזה את העובדה שיהדות תימן שמרנית ודייקנית ביותר עד כדי קנאות במובן החיובי ביותר של המילה, נוכל להבין מדוע מרובות הערות המתפללים בבית הכנסת במהלך התפילה מתוך כוונה לדייק בקריאה התורה או להקפיד על המנגינות והמנהגים. תופעה זו היא רק לשבחם של בני תימן. הקמת בתי כנסת שמטרתם העיקרית לשמר מסורת אבות בין בנוסח ה"בלדי" בין בנוסח ה"שאמי" וה"דרדעי" אינה שלילית, ואין לראות בה חלילה תופעה של פלגנות, עקשנות ומרדנות.

יש להוקיר את אבותינו ואמותינו על שעל אף התנאים הקשים שחיו בגלות הקשה במשך אלפי שנים הצליחו לשמר את המסורת היהודית, ולא עוד אלא שהצליחו להנחיל לנו מסורות עתיקות יומין.

